

A Demonstrative Analysis of the Functions of the Principle of Divine Grace (al-Luṭf) in the Theological Engineering of Shaykh al-Mufīd From the Necessity of Guidance to the Rationalization of the Occultation

Soheil Soheili¹ | Ghorbanali Karimzadeh Qaramaleki² | Naser Forouhi³

1. Corresponding Author, PhD Student, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Science, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: soheilifarhad703@yahoo.com

2. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Science, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: g.karimzadeh@tabrizu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Science, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: forouhi@tabrizu.ac.ir

Abstract

The principle of grace (al-Luṭf) is one of the most fundamental principles in the theology of divine justice (al-ʿAdl), playing a decisive role in explaining the relationship between divine wisdom and the system of religious obligation (al-taklīf). The central focus of this research is to analyze the demonstrative function of this principle within the theological framework of Shaykh al-Mufīd, the founder of the Baghdad School, wherein grace is elevated from a mere descriptive principle to a "rational demonstrative tool." Employing the method of inferential content analysis and drawing upon Shaykh al-Mufīd's foundational works—such as *Awā'il al-Maqālāt wa al-Nukat al-I'tiqādiyyah*—this study demonstrates how al-Mufīd utilized the principle of grace to resolve epistemological impasses in the treatises on prophethood (al-nubuwwah), imamate (al-imāmah), and divine retribution. The findings reveal that Shaykh al-Mufīd resolved the paradox between human free will and the purpose of creation by shifting the obligation of grace from "obligatory justice" to "the necessity of the Almighty's existence and wisdom." Within his intellectual framework, prophethood is conceptualized as a "supplementary grace" addressing the inherent limitations of reason, while the Imamate functions as a "protective grace" ensuring the continuity and preservation of the Sacred Law (al-Sharī'ah). Furthermore, al-Mufīd's innovative explanation of the Occultation (al-Ghaybah) of the Imam under this principle highlights the evidentiary dynamism of grace when confronted with historical challenges. Ultimately, the study concludes that the principle of grace in al-Mufīd's theology serves as the "central signifier" animating the Imāmī system, bridging theological rationality with the necessities of guidance to construct a coherent foundation for subsequent Shi'ī theology.

Keywords: Shaykh al-Mufīd, Principle of Grace (al-Luṭf), Prophethood (al-Nubuwwah), Imamate (al-Imāmah), Divine Justice (al-ʿAdl).

Introduction

In the fourth century AH, the Imāmī theological system underwent a pivotal transition from the tradition-centrism (hadith-oriented approach) of the School of Qum to the systematic rationalism of the School of Baghdad. At the forefront of this intellectual metamorphosis stood Shaykh al-Mufīd, tasked with reconstructing revelatory doctrines within a demonstrative, rational framework. The central problem of this research lies in examining how al-Mufīd employed the Principle of Grace (Qā'idat al-Luṭf) not merely as a peripheral doctrine, but as the "central signifier" and the cohesive logic underlying the entire system of Divine Guidance. The main locus of debate regarding this principle pertains to the "source of necessity" governing Divine Action. While the Ash'arites, relying on absolute voluntarism, denied any metaphysical necessity upon God, and the Mu'tazilites viewed the necessity of grace through the lens of divine justice and moral entitlement, Shaykh al-Mufīd executed a critical epistemological shift. He anchored the

University of Tehran

necessity of grace in the essential Divine attributes of "Bounty" (al-Jūd) and "Wisdom" (al-Ḥikmah). From his perspective, the necessity of grace is not an external constraint imposed upon the Divine Will, but an ontological necessity emanating directly from the perfection of the Creator. In other words, within al-Mufid's intellectual system, withholding grace is not merely unjust; it constitutes a "violation of divine purpose" (naqd al-gharaḍ) and represents a logical impossibility.

Research Findings

The findings of this study demonstrate that Shaykh al-Mufid utilized the Principle of Grace (Qā'idat al-Luṭf) as a "unified deductive apparatus" across four critical dimensions:

A) Epistemological and Ontological Foundations

Al-Mufid carefully distinguished between "Enablement" (tamkīn—granting the power and capacity to act) and "Grace" (luṭf—facilitating the realization of moral action). He established that Divine Guidance is neither coercive (jabr) nor does it abandon human beings to existential neglect (tafwīd). Crucially, he shifted the necessity of grace from a legalistic framework to a teleological one: since God, in His absolute Wisdom, has ordained an ultimate purpose for human creation (namely, moral and spiritual perfection), He must provide the necessary means to achieve that end. To leave humanity in a state of cognitive perplexity without guidance would directly contradict the very teleology of creation, representing a logical impossibility.

B) The Epistemic Necessity of Prophethood and Infallibility (ʿIṣmah)

In this domain, al-Mufid employed grace to elucidate the fundamental "epistemic need" of humanity. His demonstration clarifies that while human reason (al-ʿaql) serves as an "internal proof" capable of discerning general ethical principles, it suffers from an inherent limitation in identifying specific, nuanced details of human benefit (al-maṣāliḥ al-juzʿiyyah). Consequently, Prophethood (al-nubuwwah) functions as a "supplementary epistemic faculty." Furthermore, al-Mufid conceptualized "Infallibility" (al-ʿiṣmah) not merely as an abstract moral virtue, but as a structural prerequisite of grace; for if a prophet were susceptible to error or transgression, public trust would collapse, thereby nullifying the primary objective of grace—namely, facilitating proximity to divine obedience (taqṛīb).

C) The Continuity of Guidance: From Imamate to Occultation

Al-Mufid posited the Imamate (al-imāmah) as the logical continuation of prophethood and an indispensable pillar of grace necessary for preserving the Sacred Law (al-Sharīʿah). Addressing the apparent tension between the necessity of grace and the historical reality of the Occultation (al-Ghaybah), al-Mufid brilliantly distinguished between "Grace in Existence" (al-luṭf fī al-ʿijād—God's act of appointing the Imam) and "Grace in Agency" (al-luṭf fī al-taṣarruf—the Imam's active social governance, which hinges upon human receptivity). He attributed the absence of the Imam's social agency directly to human transgression and opposition, thereby safeguarding Divine Wisdom from any suspicion of failing its purpose. Under this framework, the Occultation does not represent a cessation of grace, but rather a functional transformation aimed at preserving the "Ultimate Proof" (al-Ḥujjah).

D) The Engineering of Obligation and Retribution

In the final dimension, al-Mufid detached the system of reward and punishment from a purely legalistic paradigm, imbuing it with a pedagogical essence. Divine Obligation (al-taklīf) is conceptualized as a "primary grace" fostering human maturation. Reward (al-thawāb) is categorized as a "motivational grace" reinforcing future obedience, whereas Punishment (al-

wa'id) serves as a "deterrent grace." Consequently, within al-Mufid's theological system, even Divine Retribution reflects a wise and purposeful grace designed to safeguard the integrity of human guidance.

Conclusion

The ultimate findings of this research indicate that the Principle of Grace (Qā'idat al-Lutf) serves as the absolute structural backbone of the Baghdad School's theological rationality. Shaykh al-Mufid expertly deployed this conceptual framework to transform Imāmī theology from a fragmented collection of doctrines into an organic, fully integrated system wherein every religious imperative—from Prophetic Infallibility (al-'ismah) to the Occultation (al-Ghaybah) of the Twelfth Imam—emerges as a necessary logical outcome of a divine providential scheme. Al-Mufid's unique intellectual genius lies in his ability to seamlessly intertwine religious faith with a rigorous rationalism, leaving no epistemic fissure between historical realities and theological necessities. Ultimately, within the Mufidian system, the Principle of Grace operates not merely as an isolated proof, but as the foundational logic of theological systematization that provided an enduring intellectual foundation for Shi'i theology across subsequent centuries.

Cite this article: Soheili, S., Karimzadeh Qaramaleki, G., & Forouhi, N. (2026). A Demonstrative Analysis of the Functions of the Principle of Divine Grace (al-Lutf) in the Theological Engineering of Shaykh al-Mufid: From the Necessity of Guidance to the Rationalization of the Occultation. *Philosophy and Kalam*, 59 (1), 157-175. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
 Authors retain the copyright and full publishing rights.
 DOI: <https://doi.org/10.22059/jftp.2026.411738.523714>

Article Type: Research Paper
Received: 22-Feb-2026
Received in revised form: 15-May-2026
Accepted: 8-Jul-2026
Published online: 21-Sep-2026

تحلیل برهانی کارکردهای قاعده لطف در مهندسی نظام کلامی شیخ مفید

از ضرورت هدایت تا تبیین غیبت

سهیل سهیلی^۱ | قربانعلی کریمزاده قراملکی^۲ | ناصر فروهی^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکترا، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: soheilifarhad703@yahoo.com

۲. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: g.karimzadeh@tabrizu.ac.ir

۳. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: forouhi@tabrizu.ac.ir

چکیده

قاعده لطف از بنیادی‌ترین قواعد در الهیات عدلیه است که نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین نسبت حکمت الهی با نظام تکلیف ایفا می‌کند. مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی کارکرد برهانی این قاعده در مهندسی کلامی شیخ مفید به عنوان بنیان‌گذار مکتب بغداد است؛ جایی که لطف از یک اصل توصیفی به یک «ابزار استدلال عقلانی» ارتقا می‌یابد. این تحقیق با روش «تحلیل محتوای استنباطی» و با تکیه بر آثار اصیل شیخ مفید (نظیر اوائل المقالات و النکت الاعتقادیه)، به دنبال تبیین این مسئله است که چگونه مفید از قاعده لطف برای حل بن‌بست‌های معرفت‌شناختی در ابواب نبوت، امامت و جزا بهره جسته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شیخ مفید با تغییر مبنای وجوب لطف از «عدل الزامی» به «جود و حکمت باری تعالی»، توانست پارادوکس میان اختیار انسان و غرض خلقت را حل کند. در منظومه فکری او، نبوت به مثابه‌ی «لطف متمم» برای قصور ذاتی عقل، و امامت به عنوان «لطف صیانتی» برای بقای شریعت تبیین می‌گردد. همچنین، ابتکار ویژه مفید در تبیین «غیبت امام» ذیل این قاعده، نشان‌دهنده‌ی پویایی برهانی لطف در مواجهه با چالش‌های تاریخی است. نتیجه‌گیری تحقیق حاکی از آن است که قاعده لطف در کلام مفید، «دال مرکزی» و روح جاری در نظام‌واره‌ی امامیه است که توانسته است عقلانیت کلامی را با ضرورت‌های هدایتی پیوند زده و شالوده‌ای منسجم برای کلام شیعی در قرون بعدی فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: شیخ مفید، قاعده لطف، نبوت، امامت، عدل الهی.

استناد: سهیلی، سهیل، کریمزاده قراملکی، قربانعلی، و فروهی، ناصر (۱۴۰۵). تحلیل برهانی کارکردهای قاعده لطف در مهندسی نظام کلامی شیخ مفید: از ضرورت هدایت تا تبیین غیبت. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۹ (۱)، ۱۷۵-۱۵۷.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۳

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۵

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstp.2026.411738.523714>

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۷

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

مقدمه

نظام کلامی امامیه در سده چهارم هجری، دوران گذارِ سرنوشت‌سازی را از نص‌گرایی مکتب قدیم قم به عقل‌گرایی روش‌مند مکتب بغداد تجربه کرد. در رأس این تحول، شیخ مفید قرار داشت که مأموریت یافت تا آموزه‌های وحیانی را در ساختاری برهانی بازسازی کند. در قلب این مهندسی کلامی، «قاعده لطف» نه به عنوان یک اصل فرعی، بلکه به مثابه «دال مرکزی» و حلقه وصلِ صفات باری تعالی با نظام هدایت ظهور کرد.

تحریر محل نزاع در باب قاعده لطف، ریشه در تقابل مبانی انسان‌شناختی و خداشناختی مکاتب رقیب دارد. محل نزاع اصلی در این قاعده بر سر «منشأ وجوب فعل بر خداوند» است. متکلمان اشعری با تکیه بر «اراده‌گرایی مطلق» و اصالت قدرت، هرگونه ضرورت و وجوب بر فعل الهی را نفی کرده و آن را تحدید قدرت باری تعالی پنداشته‌اند (اشعری، ۱۴۰۰ق). در مقابل، معتزله وجوب لطف را از باب «عدل» و نوعی استحقاق مکلف بر ذمه خالق دانسته‌اند (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۲م). اما شیخ مفید با رویکردی متفاوت، وجوب لطف را از ساحت عدلِ حقوقی به ساحت «جود و حکمت الهی» منتقل کرد. از نظر وی، وجوب لطف نه یک فشار بیرونی بر اراده خدا، بلکه ضرورتی است که عقل از تحلیل «کمال فاعل» و «غایت‌مندی خلقت» انتزاع می‌کند. به بیانی دیگر، محل نزاع در اندیشه مفید این است که ترک لطف، نه صرفاً ناعادلانه، بلکه «نقض غرض حکیمانه» و محال منطقی است.

بر این اساس، بیان مسئله پژوهش حاضر بر این محور استوار است که شیخ مفید چگونه با کار بستِ برهانی قاعده لطف، یک «نظام‌واره اندام‌وار» بنا کرده‌است که در آن، تمامی ضرورت‌های دینی نه به صورت وقایعی منفرد، بلکه به عنوان لوازم ضروری یک نظام تدبیر واحد استنتاج می‌شوند؟ مسئله این است که لطف در اندیشه مفید چگونه شکاف معرفتی عقل را در نبوت پر می‌کند، استمرار مصلحت را در امامت تضمین می‌نماید و حتی پارادوکس «غیبت» را به عنوان ضرورتی برآمده از بطن حکمت الهی تبیین می‌نماید؟ این نوشتار درصدد است با تحلیل کارکردی این قاعده، ثابت کند که لطف در مکتب بغداد، «منطق درونی ایمان» است که میان واقعیت‌های تاریخی و ضرورت‌های لاهوتی پیوندی ناگسستنی برقرار کرده‌است.

۱. پیشینه پژوهش

واکاوی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که این قاعده همواره مورد توجه پژوهشگران بوده‌است، اما نگاه‌ها غالباً بر ابعاد توصیفی متمرکز مانده‌است. مارتین مک‌درموت (۱۳۷۲) در اثر کلاسیک خود، تفاوت‌های مفید با معتزله را از منظر تاریخی و تبارشناختی بررسی کرده و مدرسی طباطبایی (۱۳۸۶) قاعده لطف را ابزاری برای عقلانی‌سازی کلام شیعی دانسته‌است. در مطالعات تطبیقی متأخر، بیدهندی و محمدپور (۱۳۹۰) بر این یافته تأکید ورزیده‌اند که تنها براهینی که وجوب لطف را از مجرای

رحمت و جود الهی اثبات می‌کنند (رویکرد مختص مفید)، دارای ضرورت یقینی هستند. همچنین مالیری (۱۳۹۴) به تطور تاریخی این قاعده و تضعیف آن در کلام متأخر اشاره کرده و غلامی (۱۳۹۵) کارکرد آن را در مفهوم‌سازی امامت و اکاوی نموده‌است. با این حال، با وجود تکرار این مطالعات، جای خالی پژوهشی که «قدرت نظام‌سازی» این قاعده را در پیوند دادن حلقه‌های پراکنده کلامی (نبوت، امامت، غیبت و جزا) نشان دهد، به وضوح احساس می‌شود.

۲. مفهوم‌شناسی تحلیلی و جایگاه هستی‌شناختی قاعده لطف در مکتب بغداد

در مهندسی نظام کلامی شیخ مفید، قاعده لطف صرفاً یک آموزه کلامی در کنار سایر آموزه‌ها نیست، بلکه باید آن را «نظریه واسطه» یا به تعبیر دقیق‌تر، «قاعده حاکم» دانست که تمامی مناسبات میان خالق و مخلوق را تحت الشعاع قرار می‌دهد.

۲-۱. تبیین ماهیت لطف؛ تفکیک فنی میان «تمکین» و «تقریب»

نخستین گام در مفهوم‌شناسی لطف در مکتب بغداد، درک مرزبندی دقیقی است که شیخ مفید میان دو ساحت «قدرت بنده» و «هدایتگری خدا» ایجاد کرده‌است. مفید در کتاب اوائل المقالات، لطف را فعلی می‌داند که مکلف با وجود آن، به طاعت نزدیک و از معصیت دور می‌گردد، بی‌آنکه این فعل به مرز «البراء» یا سلب اختیار برسد: «اللفظ ما یقرب المكلف معه إلى الطاعة و یبعد عن المعصية... لا یبلغ حد الإلجاء» (مفید، ۱۴۱۴: ۵۹).

تحلیل این تعریف نشان می‌دهد که مفید میان «تمکین» (اعطای قدرت انجام فعل) و «لطف» (تسهیل مسیر اراده) تفکیک قائل شده‌است. از منظر او، عدل الهی با تمکین (آمادگی ابزار فعل) محقق می‌شود، اما حکمت الهی جز با لطف (فراهم آوردن اسباب رغبت) به کمال نمی‌رسد (نوبختی، ۱۴۱۳: ۵۵؛ مفید، ۱۴۱۳: ۳۱). درواقع، لطف در نگاه مفید، یک «انرژی معرفتی و انگیزشی» است که بدون آنکه اراده انسان را مخدوش کند، او را در وضعیت بهینه هدایتی قرار می‌دهد. این زیربنای هستی‌شناختی، پاسخ قاطع مفید به جبری‌گرایان است تا ثابت کند هدایت الهی، نه تحمیلی است و نه بنده در آن رها شده‌است.

واکاوی دقیق موضع شیخ مفید نشان می‌دهد که وی با عبور از «وجوب اخلاقی» به سمت «ضرورت منطقی» حرکت کرده‌است. از نظر او، لطف نه یک «بدهی» از سوی خالق به بنده، بلکه لازمه «اتساق نظام تدبیر» است. در تحلیل مفید، خدایی که لطف نمی‌کند، نه فقط ناعادل، بلکه از منظر هستی‌شناختی، غیرحکیم است؛ چرا که فعل او (خلقت) با غایتش (کمال بنده) در تناقض قرار می‌گیرد. این چرخش تحلیلی، نظام کلامی مفید را از چالش‌های «تکلیف بر خدا» رها کرده و به ساحت «کمال فاعل» پیوند می‌زند؛ جایی که وجوب، نه از بیرون، بلکه از درون صفت حکمت استنتاج می‌شود.

۲-۲. منشأ وجوب لطف؛ انتقال از «عدل الزامی» به «جود حکیمانه»

یکی از نقاط عطف اندیشه مفید که تمایز پژوهشی مکتب بغداد را با معتزله بصره آشکار می‌کند، چرایی وجوب لطف بر خداوند است. معتزله غالباً وجوب لطف را از باب «عدل» و نوعی استحقاق مکلف بر ذمه باری تعالی می‌پنداشتند (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۲: ج ۱۳، ۹)؛ گویی خداوند در مقام یک قانون‌گذار، دینی به بنده دارد که باید ادا کند. اما مفید با چرخشی ظریف در کتاب النکت الاعتقادیة، منشأ وجوب را از ساحت «عدل الزامی» به ساحت «جود و کرم حکیمانه» منتقل می‌کند (مفید، ۱۴۱۳: ۵۹).

مفید استدلال می‌کند که خداوند به مقتضای کمال ذات خود، نمی‌تواند «نقض غرض» کند. اگر غرض از خلقت، هدایت و کمال بشر است، فراهم نیاموردن ابزار تقرب (لطف)، عملاً به معنای بیهوده ساختن غرض خلقت خواهد بود که عقلاً بر خداوند حکیم محال است (شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۵۱؛ سبحانی، ۱۴۲۸: ۲۱۱). درواقع، مفید وجوب لطف را نه یک فشار بیرونی بر اراده خدا، بلکه تجلی ضرورت کمال الهی می‌بیند. این نگاه، پاسخی مبنایی به ابوالحسن اشعری است که واجب کردن چیزی بر خدا را تحدید قدرت او می‌دانست (اشعری، ۱۴۰۰: ۱۷۰)؛ مفید پاسخ می‌دهد که این وجوب، وجوبی است که عقل از تحلیل «کمال فاعل» انتزاع می‌کند (مفید، ۱۳۷۲: ۴۵؛ پاکتچی، ۱۳۸۴: ج ۱، ۲۳۰).

۳-۲. لطف به مثابه «تتمیم حجت» و مکمل دستگاه عقلانی

در زیرساخت معرفتی مفید، لطف یک «ابزار معرفتی» است که شکاف میان عقل قاصر بشر و کمال مطلوب الهی را پر می‌کند. او در تصحیح الاعتقاد تصریح می‌کند که تکلیف بدون لطف، هرچند ممکن است عقلاً «ظلم» تلقی نشود (در صورتی که تمکین وجود داشته باشد)، اما قطعاً با «حکمت مطلقه» در تضاد است (مفید، ۱۳۷۲، ۴۶). شریف‌المرتضی در تبیین همین نکته اشاره می‌کند که لطف درواقع «تتمیم حجت» است (شریف‌المرتضی، ۱۴۰۵: ج ۲، ۲۲۳).

این تحلیل نشان‌دهنده آن است که در منظومه مفید، نظام ثواب و عقاب زمانی عادلانه و عقلانی است که فاعل حکیم، تمام مسیرهای تسهیل‌گر را برای بنده گشوده باشد. بدون مفروض گرفتن این قاعده، عدل الهی به یک ساختار تحکمی و خشک بدل می‌گشت (طوسی، ۱۴۰۶: ۶۷؛ حلی، ۱۳۸۲: ۴۴). در حقیقت، مفید با استقرار این قاعده، ثابت می‌کند که خداوند پیش از آنکه در مقام «حساب‌رسی» به قضاوت بنشیند، در مقام «هدایت‌گری» تمام ظرفیت‌های جود و کرم خود را برای بنده گشوده‌است.

۴-۲. دسته‌بندی کارکردی؛ از «لطف مقرب» تا «لطف محصل»

در نهایت، مفهوم‌شناسی لطف در مکتب مفید به تقسیم‌بندی مشهور میان «لطف مقرب» و «لطف محصل» منتهی می‌شود. لطف مقرب، ناظر به فراهم آوردن زمینه‌های کلی هدایت (مانند اعطای

عقل و ارسال پیامبران عمومی) است که شامل حال عموم مکلفان می‌شود (مفید، ۱۴۱۴: ۵۹). اما لطف محصل، فعلی است که خداوند در حق فرد خاصی انجام می‌دهد که می‌داند با آن فعل، او حتماً ایمان می‌آورد، بدون آنکه اجباری در کار باشد (نوبختی، ۱۴۱۳: ۵۶؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۱۴۵).

این کثرت لایه‌های لطف نشان می‌دهد که در مهندسی کلامی مفید، خداوند یک «نظاره‌گر بی‌طرف» در فرآیند تکلیف نیست، بلکه یک «فاعل فعال» است که با ریزبینی حکیمانه، تمام متغیرهای تقرب به طاعت را مدیریت می‌کند. این زیربنای هستی‌شناختی، همان «کبرای قیاس» است که مفید در بخش‌های بعدی برای اثبات ضرورت نبوت و امامت از آن بهره می‌برد (مفید، ۱۴۱۳: ۹۸؛ مک‌درموت، ۱۳۷۲: ۱۸۰).

۳. کارکرد برهانی قاعده لطف در تبیین ضرورت معرفتی نبوت و عصمت

در مهندسی کلامی شیخ مفید، نبوت از جایگاه یک «گزارش تاریخی» فراتر رفته و به مثابه یک «ضرورت معرفتی» برآمده از بطن قاعده لطف تبیین می‌شود. او با استفاده از این قاعده، نبوت را نه یک امر اتفاقی، بلکه لازمه غایت‌مندی خلقت می‌داند.

۳-۱. قصور ذاتی عقل و ضرورت «لطف معرفتی» در قالب نبوت

نخستین مسئله در این ساحت، تبیین مرزهای ادراکی عقل در شناسایی مسیر کمال است. شیخ مفید برخلاف جریان‌های عقل‌گرای افراطی، معتقد است که عقل هرچند در درک کلیات حُسن و قُبْح توانمند است، اما در شناسایی «جزئیات مصلحت‌ساز» که مایه تقرب حقیقی به طاعت هستند، دچار قصور ذاتی است. او در اوائل المقالات با صراحتی برهانی می‌نویسد: «إنَّ العقول لا تستقلَّ بمعرفة المصالح و المفاسد علی التفصیل، فاحتاج المكلفون فی ذلك إلى شرائع يُعرفون بها ما یقرَّبهم إلى الطاعات و یبعدهم عن المعاصی» (مفید، ۱۴۱۴: ۲۹).

تحلیل این عبارت نشان می‌دهد که از نظر مفید، نبوت یک «لطف متمم» برای دستگاه ادراکی بشر است. عقل بدون وحی، همچون چشمی در تاریکی است که هرچند قوه بینایی دارد، اما برای رؤیت جزئیات مسیر نیازمند نوری بیرونی (نبوت) است. مفید استدلال می‌کند که رها کردن بشر در تبه حیرت و عدم تبیین جزئیات طاعت، نقض غرض هدایت است. لذا نبوت در اینجا به مثابه یک «دستگاه معرفتی مکمل» عمل می‌کند که بدون آن، نظام لطف الهی عقلاً ناتمام می‌ماند (مفید، ۱۴۱۳: ۳۷؛ مک‌درموت، ۱۳۷۲: ۲۲۱).

در دیالکتیک میان عقل و وحی، مفید از قاعده لطف برای تبیین «نیاز معرفتی» بهره می‌جوید. تحلیل برهانی وی مبین آن است که عقل، اگرچه «حجت باطنی» است، اما در مقام «تعیین مصادیق تقرب» دچار تحیر است. در اینجا، نبوت نه به عنوان یک امر زاید، بلکه به مثابه «قوه مُتمِّم ادراک

ظاهر می‌شود. مفید با کار بست این قاعده ثابت می‌کند که بدونِ لطفِ نبوی، تکالیف عقلی به دلیل ابهام در جزئیات، عملاً «غیرقابل امتثال» خواهند بود و این امر با حکمتِ شارع در تضاد است.

۳-۲. معجزه به مثابه «لطفِ مقرب» در تصدیق رسالت

یکی از نوآوری‌های شیخ مفید در این بخش، تبیین جایگاه «معجزه» ذیل قاعده لطف است. او معجزه را صرفاً یک «نمایش قدرت» نمی‌بیند، بلکه آن را لطفی می‌داند که خداوند در حق مکلفان انجام می‌دهد تا مسیر شناسایی پیامبر صادق را تسهیل کند. مفید در النکت الاعتقادیة اشاره می‌کند که خداوند برای آنکه حجت را بر خلق تمام کند، بایستی نشانه‌ای (معجزه) ارائه دهد که عقل را به صدقِ پیامبر «نزدیک» کند: «و إظهار المعجز علی يد الصادق لطف للمكلفین فی قبول قوله و اتباع شرعه» (مفید، ۱۴۱۳: ۳۹).

در این تحلیل، معجزه بخشی از «ساختار انگیزش» در قاعده لطف است. مفید معتقد است تکلیف به تبعیت از پیامبر، بدونِ ارائه دلیلی که عقل را قانع و قلب را مطمئن سازد، امری دشوار و مایه دوری از طاعت است. از این رو، خداوند حکیم با ابزار معجزه، هزینه معرفتی ایمان را کاهش داده و مکلف را به پذیرش حق «تقریب» می‌بخشد. این رویکرد نشان می‌دهد که در منظومه مفید، حتی مسائل خرقِ عادت نیز در یک چارچوب عقلانی (لطف) تعریف می‌شوند تا غرض‌نهایی که همان هدایت است، محقق گردد (طوسی، ۱۴۰۶: ۱۲۰؛ حلی، ۱۳۸۲: ۴۴۷).

۳-۳. عصمت پیامبر؛ ضرورتِ ساختاری برای بقای کارکرد لطف

در لایه عمیق‌تر برهان، شیخ مفید «عصمت» را نه یک فضیلت اخلاقی انتزاعی، بلکه یک «ضرورت ساختاری» برای تحققِ مفهومِ لطف می‌داند. از منظر مفید، اگر پیامبر دچار خطا یا معصیت شود، نقضِ غرضِ بعثت رخ داده‌است. او در عبارتی کلیدی در اوائل المقالات تأکید می‌کند: «أن الرسل معصومون من الصغائر و الكبائر قبل النبوة و بعدها ... ألنه لو جاز علیهم الخطأ لزال الثقة بقولهم و بطل اللطف المرجو ببعثتهم» (مفید، ۱۴۱۴: ۳۷).

تحلیل منطقی این گزاره چنین است: غرض از بعثت، «تقریب به طاعت» است. اگر پیامبر مرتکب خطا شود، اعتماد مکلف به وحی متزلزل گشته و این تزلزل، او را از طاعت «دور» می‌کند. در این حالت، فعلی که قرار بود «لطف» باشد، به ضدِ خود تبدیل شده و مایه دوری از طاعت می‌گردد. لذا، خداوند حکیم اگر پیامبری می‌فرستد، ناگزیر است او را معصوم گرداند تا اعتبارِ منبعِ هدایت حفظ شده و کارکرد «لطف‌گونه‌ی» پیامبر (که همان جذب مردم به سوی خداست) مخدوش نگردد. از این رو، عصمت در اندیشه مفید، از لوازم ذاتی نبوت در ساختارِ قاعده لطف است (مفید، ۱۴۱۳: ۴۱؛ سبحانی، ۱۴۲۸: ۲۱۵).

۳-۴. نبوت خاتمه؛ لطف مستمر در قالب شریعت ماندگار

بخش پایانی این برهان به تبیین «خاتمیت» پیامبر اسلام (ص) از منظر قاعده لطف اختصاص دارد. شیخ مفید معتقد است که کمال شریعت محمدی و خاتمیت آن، خود مصداقی از «لطف برتر» الهی است. او در النکت الاعتقادیة استدلال می‌کند که خداوند با ارسال کامل‌ترین شریعت، الطافی مورد نیاز بشر تا پایان تاریخ را یک‌جا فراهم آورده است: «و کان النبی خاتم الأنبیاء لآنّه أكمل لهم اللطف ببعثته و شرعه الذی لا یحتاج الناس بعده إلى شرع جدید» (مفید، ۱۴۱۳: ۴۰).

در این نگاه، خاتمیت نه به معنای پایان هدایت، بلکه به معنای «تثبیت لطف دائم» در قالب یک شریعت جامع است. مفید بر این باور است که اگر شریعت پیشین ناقص می‌ماند یا نیاز به پیامبر جدیدی بود، خداوند بر اساس قاعده لطف بایستی آن را جبران می‌کرد. اما با کمال شریعت اسلام، غرض الهی در ساحت تشریع به کمال رسیده است. این تحلیل، راه را برای بخش بعدی مقاله یعنی «امامت» هموار می‌کند؛ چرا که برای حفظ این «لطف ماندگار» (شریعت خاتم)، وجود یک مبین و مفسر معصوم (امام) به عنوان استمرار قاعده لطف، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌گردد (شریف‌المرتضی، ۱۴۰۵: ج ۲، ۲۲۴؛ پاکتچی، ۱۳۸۴: ج ۱، ۲۳۵).

۴. قاعده لطف و ضرورت استمرار هدایت؛ واکاوی برهانی وجوب امامت

در مهندسی کلامی شیخ مفید، امامت صرفاً یک «نهاد سیاسی» برای اداره جامعه نیست، بلکه یک «ضرورت معرفتی و هدایتی» است که اعتبار خود را مستقیماً از قاعده لطف اخذ می‌کند. مفید با تکیه بر سنت عقل‌گرای مکتب بغداد، امامت را در امتداد منطقی نبوت تبیین کرده و آن را لازمه تمامیت نظام عدل الهی می‌داند.

۴-۱. ضرورت وجود «رئیس معصوم»؛ تحلیل برهانی حاجت مکلف به رهبر الهی

نخستین لایه استدلال شیخ مفید در وجوب امامت، بر پایه تحلیلی واقع‌گرایانه از «طبیعت بشر» و «ساختار تکلیف» استوار است. او در کتاب الارشاد استدلال می‌کند که مکلفان در مسیر انجام طاعات و اجتناب از محرمات، نیازمند یک «محرك بیرونی» و «بازدارنده مقتدر» هستند. مفید بر این باور است که عقل انسان اگرچه حسن و قبح را درک می‌کند، اما تحت فشار شهوات و اختلافات، غالباً از مسیر صلاح منحرف می‌شود. لذا وجود یک «رئیس» که مکلفان از هیبت او متأثر شده و عدالت او را الگوی خود قرار دهند، مصداق بارز «لطف» (تقریب به طاعت) است (مفید، ۱۴۱۴: ج ۲، ۳۴۱؛ مفید، ۱۴۱۳: ۹۸).

مفید در کتاب النکت الاعتقادیة با تعمیق این برهان، اشاره می‌کند که خداوند به مقتضای حکمتش، نمی‌تواند مکلفان را در حالی که می‌داند بدون وجود رئیس به فساد می‌گرانند، رها سازد. او امامت را یک «لطف اجتماعی» می‌داند که بر خداوند واجب است؛ چرا که فراهم ساختن «بستر امن

برای بندگی»، بخشی از مسئولیت هادی حکیم است: «إِنَّ الْعُقُولَ تَجُوزُ أَنْ يَكُونَ فِي الْخَلْقِ مَنْ لَوْ كَانَ لَهُمْ رِئَاسٌ يَمْنَعُهُمْ مِنَ الْفَسَادِ وَيَحْمِلُهُمْ عَلَى الصَّالِحِ، لَكَانُوا إِلَى الصَّالِحِ أَقْرَبَ» (مفید، ۱۴۱۳: ۴۳). از منظر مفید، امامت نه یک منصب تشریفاتی، بلکه «شرط لازم تحقق عدالت» در زمین است. شریف المرتضی در الذخیره این بحث استاد خود را بسط داده و تأکید می‌کند که حاجت به رئیس، یک ضرورت عقلی است که در تمام جوامع بشری پذیرفته شده و خداوند به عنوان خیرخواهترین حاکمان، نمی‌تواند بشر را از این «لطف حیاتی» محروم سازد (شریف المرتضی، ۱۴۱۱: ۴۰۹؛ سبحانی، ۱۴۲۸: ۲۱۸).

علاوه بر این، مفید در رساله المسائل الجارودیه به نقد دیدگاه کسانی می‌پردازد که امامت را صرفاً منوط به «انتخاب مردم» می‌دانند. او استدلال می‌کند که اگر انتخاب امام به مردم واگذار شود، خود این فرآیند مایه اختلاف و دوری از طاعت می‌گردد. لذا، قاعده لطف اقتضا می‌کند که «نصب امام» از سوی خداوند باشد تا غرض از وجود رئیس (که همان آرامش و تقرب به طاعت است) نقض نگردد. این رویکرد نشان می‌دهد که امامت در نگاه مفید، یک «حق الهی» برای مکلفان است تا مسیر کمال آنان هموار گردد (مفید، ۱۴۱۳: ۹۸؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۱۴۲؛ مک‌درموت، ۱۳۷۲: ۲۳۶).

۴-۲. امام به مثابه «حافظ شریعت»؛ صیانت از لطف نبوی در غیاب وحی

دومین ساحت کارکردی قاعده لطف در کلام مفید، تبیین ضرورت وجود امام برای «صیانت از دین» است. شیخ مفید معتقد است که شریعت خاتم (ص) به عنوان کامل‌ترین «لطف تشریعی»، نیازمند نگهداری است که او را از گزند تحریف، نسیان و تاویلات باطل مصون بدارد. او در اوائل المقالات به صراحت بیان می‌کند که عقل مردم به تنهایی قادر به حفاظت از جزئیات شریعت نیست و اجماع امت نیز (بدون وجود معصوم) ضمانتی برای کشف حقیقت ندارد (مفید، ۱۴۱۴: ۳۹؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۰۱). برهان مفید در این زیربخش چنین است: اگر خداوند دینی را برای هدایت جاویدان فرستاده باشد (لطف اول)، اما برای حفظ و تبیین درست آن در قرون بعدی تدبیری نکرده باشد، درواقع با دست خود غرض هدایتی خود را باطل کرده‌است. لذا، وجود امام معصوم که عالم به تمام حقایق و حیانی باشد، «لطفی» است که بقای شریعت را تضمین می‌کند. او در الفصول المختاره می‌نویسد: «الإمامة لطف في حفظ الشرع، لأنه لو جاز على جميع الأمة الغلط فيه، لزم وجود من لا يجوز عليه ذلك لئيبهم على خطئهم» (مفید، ۱۴۱۳: ۱۰۵).

این تحلیل مفید، امامت را به «حکمت بقای دین» گره می‌زند. او معتقد است که امام، مرجع نهایی حل اختلافات معرفتی است و بدون او، مکلفان در تشخیص وظایف شرعی خود (که مایه تقرب است) دچار تحیر می‌شوند. شریف المرتضی نیز با تأیید این نگاه، اشاره می‌کند که امام «متمم برهان نبوت» است (شریف المرتضی، ۱۴۰۵: ج ۲، ۲۲۸). در حقیقت، در دستگاه کلامی مفید، نبوت «تأسیس لطف» است و امامت «تداوم و حراست از لطف». این پیوستگی نشان می‌دهد که هرگونه گسست میان

این دو مقام، منجر به ناکارآمدی نظام هدایت الهی خواهد شد و خداوند حکیم هرگز چنین خلایی را در نظام هستی رها نمی‌کند (طوسی، ۱۴۰۶: ۱۲۵؛ نوبختی، ۱۴۱۳: ۵۹؛ پاکتچی، ۱۳۸۴: ج ۱، ۲۴۲).

۴-۳. پارادوکس غیبت و قاعده لطف؛ واکاوی دفاعیه مفید در برابر شبهه انقطاع هدایت

پیچیده‌ترین چالش در نظام کلامی شیخ مفید، تبیین نسبت میان «وجوب عقلی وجود امام» و «واقعیت عینی غیبت» است. مخالفان مکتب امامیه، به‌ویژه متکلمان معتزلی، با تکیه بر مبانی خود مفید استدلال می‌کردند که اگر وجود امام «لطف واجب» است تا مکلفان را به طاعت نزدیک کند، پس غیبت او به معنای «سلب لطف» از سوی خداوند و در نتیجه، نقض حکمت باری تعالی است. شیخ مفید در مواجهه با این بن‌بست معرفتی، در رساله بنیادین خود، الفصول العشرة فی الغیبة، با بازتعریف ساختاری قاعده لطف، تفکیکی نبوغ‌آمیز میان «مقتضی» و «مانع» ایجاد کرد.

مفید در تبیین این مسئله، بار مسئولیت غیبت را از دوش اراده الهی برداشته و به ساحت «افعال مکلفان» منتقل می‌کند. برهان او بر این پایه استوار است که خداوند با خلق امام و اعطای کمالات به او، وظیفه خود در قبال قاعده لطف را به کمال رسانده‌است؛ اما بهره‌مندی از این لطف، مشروط به «تمکین» و فراهم آوردن امنیت از سوی مردم است. او در المسألة الکافیة فی ابطال توبة القاتل و بخش‌هایی از اوائل المقالات تصریح می‌کند که غیبت امام نه به دلیل بخل خداوند در افاضه لطف، بلکه به سبب «موانع ظالمانه» (خوف از دشمنان و عدم نصرت مردمان) رخ داده‌است (مفید، ۱۴۱۴: ۴۱؛ مفید، ۱۴۱۳: ۳۹). درواقع، مفید استدلال می‌کند که لطف وجود امام محقق است، اما «لطف تصرف امام» به دلیل سوء اختیار بشر معلق شده‌است. از این منظر، خداوند لطف را به مکلفان عرضه کرده، اما خود آنان با ایجاد مانع، خویش را از فیض حضور ظاهری محروم ساخته‌اند و عقل حکم می‌کند که فاعل حکیم نباید به سبب گناه مردم، در کمال ذات خود (که افاضه لطف است) دچار خدشه گردد (شریف‌المرتضی، ۱۴۰۵: ج ۲، ص ۲۲۵؛ مک‌درموت، ۱۳۷۲، ص ۲۵۰).

در مواجهه با پارادوکس غیبت، تحلیل مفید از قاعده لطف وارد فاز «دفاعیه ساختارگرا» می‌شود. محل نزاع اصلی در اینجا، تشخیص مانع هدایت است. مفید با تفکیکی هوشمندانه ثابت می‌کند که غیبت، نه «انقطاع فیض» از سوی مبدأ، بلکه «حجاب فیض» از سوی مکلف است. وی مسئولیت فقدان تصرف امام را به ساحت سوء اختیار بشر برمی‌گرداند تا ساحت قدس باری تعالی از شائبه نقض حکمت مبرا بماند. این تحلیل نشان می‌دهد که در اندیشه مفید، امام حتی در وضعیت غیبت نیز به دلیل «دوام وجودی»، همچنان نقش «لطف بازدارنده» را ایفا می‌کند، چرا که آگاهی مکلف از وجود ناظری پنهان، مسیر تقرب به طاعت را هموار نگاه می‌دارد.

۴-۴. استمرار حجیت در پس پرده غیبت؛ امام غایب به مثابه «لطف هستی‌شناختی»

لایه عمیق‌تر تحلیل شیخ مفید، اثبات این مدعاست که حتی در وضعیت غیبت نیز، وجود امام همچنان برای مکلفان «لطف» محسوب می‌شود و هدایت الهی منقطع نگشته است. مفید در النکت الاعتقادیة و المسائل الجارودیة به تبیین «کارکرد روانی-معرفتی» وجود امام غایب می‌پردازد. او معتقد است آگاهی مکلف از وجود زنده و حاضر امام در جهان، حتی اگر دسترسی فیزیکی به او میسر نباشد، مایه «تقرب به طاعت» است. فرد مؤمن با این باور که امام در هر لحظه ممکن است ظهور کند یا ناظر بر اعمال اوست، دچار نوعی «مراقبت درونی»^۱ می‌شود که او را از ارتکاب معاصی باز می‌دارد: «إنَّ المكلف إذا علم بوجود الإمام و جَوَّز وصوله إليه في كلِّ وقت ... كان ذلك أَرَدَع له عن القبيح و أَحَثَّ له على الواجب» (مفید، ۱۴۱۳: ۴۴؛ مفید، ۱۳۷۲، ۹۸).

این تحلیل نشان‌دهنده آن است که در اندیشه مفید، لطف امام تنها در «حکمرانی ظاهری» خلاصه نمی‌شود، بلکه «ثبات وجودی» او به عنوان حجت باقی، ستون خیمه تکلیف است. مفید در رساله خمس عشرة مسألة فی الغیبة استدلال می‌کند که اگر زمین از حجت خالی شود، کل نظام تکلیف فرومی‌پاشد؛ چرا که مکلف باید همواره مرجعی را (حتی در غیاب) مفروض بگیرد تا عذر «عدم دسترسی به حقیقت» از او سلب شود. علاوه بر این، مفید امام را حافظ باطنی شریعت در عصر غیبت می‌داند که از طریق الهام به عالمان یا مدیریت پنهانی بحران‌های کلامی، مانع از نابودی کلی دین می‌گردد (مفید، ۱۴۱۳: ۴۵؛ نوبختی، ۱۴۱۳: ۵۶). این رویکرد نظام‌مند ثابت می‌کند که در منظومه فکری مکتب بغداد، قاعده لطف جریانی سیال است که با تغییر شرایط تاریخی، صورت کارکردی خویش را تغییر می‌دهد، اما اصل ضرورت آن هرگز زائل نمی‌شود. به تعبیری، غیبت امام نه به معنای «انقطاع لطف»، بلکه به مثابه تبدیل «لطف ظاهر» به «لطف خفی» جهت صیانت از اصل حجت است. (شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۴۱۰؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶، ۱۴۸؛ پاکتچی، ۱۳۸۴، ج ۱، ۲۴۵).

۵. کارکرد قاعده لطف در مهندسی تکلیف و جزا؛ تبیین عقلانی نظام جزا

در کلام مکتب بغداد، مفاهیم «تکلیف» و «جزا» نه به عنوان دستوراتی تحکمی، بلکه به عنوان اجزای یک فرآیند تربیتی و کمال‌گرا تعریف می‌شوند که تمامیت عقلانی خود را از قاعده لطف کسب می‌کنند. در این بخش، به واکاوی نخستین حلقه از این زنجیره، یعنی «تکلیف»، می‌پردازیم.

۱-۵. تکلیف به مثابه «لطف آغازین»؛ واکاوی پیوند میان وجوب وظیفه و کمال مکلف

نخستین پرسش بنیادین در مهندسی کلامی شیخ مفید این است که چرا خداوند بی‌نیاز، بشر را به تکالیف دشوار ملزم ساخته است؟ مفید در پاسخ به این مسئله، «تکلیف» را از ساحت یک «تحکم

¹. Self-Regulation

قانونی» خارج کرده و آن را به مثابه «لطفی بنیادین» بازتعریف می‌کند. او در کتاب النکت الاعتقادیة استدلال می‌کند که غرض از آفرینش انسان، رسیدن به کمال برتر و سعادت ابدی است که تنها از طریق «طاعت اختیاری» ممکن می‌شود. از آنجا که این طاعت جز در بستر امر و نهی (تکلیف) معنا نمی‌یابد، پس خود وضع تکلیف، اولین و بزرگ‌ترین لطفی است که خداوند برای گشودن مسیر کمال در حق بشر انجام داده است (مفید، ۱۴۱۳: ۴۷؛ مفید، ۱۴۱۴: ۵۳). درواقع، تکلیف در نگاه مفید، «محرک قوای انسانی» برای خروج از قوه به فعل است؛ بدون این خطاب الهی، استعدادهای کمالی بشر معطل مانده و غرض از خلقت (که همان صعود به مراتب عالیة هستی است) نقض می‌شد (مفید، ۱۴۱۴: ۵۹؛ نوبختی، ۱۴۱۳: ۵۷).

تحلیل دقیق مفید در اوائل المقالات نشان می‌دهد که او میان «مشقت تکلیف» و «نتیجه لطف‌آمیز آن» توازنی برهانی برقرار کرده است. او در پاسخ به شبهه «قیح تکلیف شاق»، استدلال می‌کند که مشقت گذرا در برابر سعادت جاویدان، نه تنها قبیح نیست، بلکه عین لطف و جود پروردگار است. مفید تأکید می‌کند که اگر خداوند بشر را خلق می‌کرد اما او را به هیچ وظیفه‌ای مکلف نمی‌ساخت، عملاً او را از امکان کسب ثواب و نیل به درجات عالیة هستی محروم کرده بود، و این محرومیت با صفت «جود و کرم» الهی در تضاد است (مفید، ۱۴۱۴: ۵۹؛ شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۳۲۱). از این منظر، تکلیف در مکتب بغداد، نوعی «سرمایه‌گذاری معرفتی» است که خداوند به عنوان مربی حکیم، برای ارتقای رتبه وجودی انسان واجب کرده است. سید مرتضی در الذخیره این برهان را چنین تفصیل می‌دهد که تکلیف در حقیقت «اعطای فرصت کمال» است و مکلف باید به دیده منت و لطف به آن بنگرد، چرا که خداوند از طاعات ما بی‌نیاز است و نفع این خطاب، تنها به خود مکلف بازمی‌گردد (شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۳۲۵؛ طوسی، ۱۴۰۶: ۶۷).

علاوه بر این، مفید در کتاب تصحیح اعتقادات الامامیه، بر یک نکته کلیدی در «هندسه تکلیف» پای می‌فشارد که وجه تمایز جدی او با اشاعره است: «تکلیف مشروع، همواره مسبوق به لطف است». او معتقد است خداوند پیش از آنکه بنده را مکلف کند، بایستی تمام الطاف مقرب (عقل، ابزار شناخت، ارسال رسل و رفع موانع) را فراهم آورد تا بنده در انتخاب مسیر، «مستبصر» (بینا) باشد. مفید صراحتاً بیان می‌کند که تکلیفی که بدون این مقدمات لطف‌آمیز وضع شود، «قیح» و مصداق «ظلم» است: «التکلیف مسبوق باللطف، و لو کلف الله العباد من غیر لطف لکان ظالماً و تعالی الله عن ذلک» (مفید، ۱۳۷۲، ۴۵). این رویکرد، تکلیف را به «عدل الهی» گره می‌زند؛ به این معنا که خداوند ابتدا در مقام «هادی» تمام مسیرها را از طریق لطف هموار می‌کند و سپس در مقام «آمر» بنده را خطاب قرار می‌دهد. این پیوستگی برهانی در منظومه مفید، ثابت می‌کند که تکلیف نه یک فشار بیرونی یا تحمیل غیرعقلانی، بلکه نتیجه منطقی فیض هدایتی پروردگار است که با هدف به فعلیت رساندن جوهره انسانی وضع شده است (طوسی، ۱۴۰۶: ۷۰؛ حلی، ۱۳۸۲، ۴۴۴؛ پاکتچی، ۱۳۸۴، ج ۱، ۲۳۸؛ سبحانی، ۱۴۲۸: ۲، ۲۱۱).

۵-۲. ثواب به مثابه «لطف انگیزی»؛ واکاوی پاداش فراتر از استحقاق

در مهندسی جزا نزد شیخ مفید، مفهوم «ثواب» (پاداش) واجد لایه‌هایی است که فراتر از تبیین‌های رایج عدلیه در باب «استحقاق» قرار می‌گیرد. در حالی که مشهور معتزله، پاداش الهی را حق قانونی و دینی بر ذمه باری تعالی می‌پنداشتند که لزوماً بایستی در برابر رنج تکلیف به بنده پرداخت شود (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۲م، ج ۱۳، ۲۲؛ ابن‌نوبخت، ۱۴۱۳: ۶۱)، شیخ مفید در کتاب اوائل المقالات با رویکردی غایت‌شناختی، پاداش را نیز در امتداد سلسله‌جنبان قاعده لطف قرار می‌دهد. او معتقد است اگرچه خداوند به اقتضای «وعد صادق»، پاداش را بر خود واجب کرده، اما ماهیت این پاداش نه یک مبادله پایاپای، بلکه نوعی «لطف انگیزی» برای تثبیت مکلف در مسیر طاعت است (مفید، ۱۴۱۴: ۴۴؛ مفید، ۱۴۱۳: ۵۱).

تحلیل مبنایی مفید در این زیربخش، بر تبیین نسبت میان «عمل محدود بنده» و «پاداش نامحدود الهی» استوار است. او در النکت الاعتقادیة استدلال می‌کند که اعمال مکلف به لحاظ ارزش ذاتی، هرگز هم‌سنگ با سعادت ابدی و نعمات بهشتی نیستند. لذا، آنچه خداوند به عنوان ثواب عطا می‌کند، در حقیقت ترکیبی از «استحقاق اندک» و «تفضل بسیار» است. مفید این زیادت و تفضل را «لطف» می‌نامد؛ چرا که آگاهی مکلف از این جود بی‌کران، رغبت او به طاعت را دوچندان کرده و او را به استمرار در صلاح «تقریب» می‌بخشد: «الثواب لطف فی الطاعة المستقبلة، و هو من الله تفضل یزید علی ما يستحقه العبد بعمله» (مفید، ۱۴۱۳: ۵۱؛ مفید، ۱۳۷۲، ۴۶). درواقع، مفید ثواب را به مثابه یک «پیشران معرفتی» می‌بیند که خداوند از طریق آن، اراده مکلف را برای مواجهه پیروزمندانه با تکالیف بعدی تقویت می‌کند (طوسی، ۱۴۰۶: ۷۵؛ سبحانی، ۱۴۲۸: ج ۲، ۲۲۵).

علاوه بر این، سید مرتضی در الذخیره با تبیین دقیق‌تر نگاه استاد خود، به نقد دیدگاه معتزله پرداخته و اشاره می‌کند که اگر ثواب صرفاً از باب استحقاق محض و حقوقی باشد، وجه «امتنان و احسان» الهی مخدوش می‌گردد. از منظر مکتب بغداد، پاداش الهی «لطفی در قالب جزا» است؛ یعنی خداوند از رنج بنده برای اعطای خیر بیشتر بهره می‌جوید (شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۳۲۵؛ شریف‌المرتضی، ۱۴۰۵: ج ۱، ۱۴۲). این رویکرد شیخ مفید، نظام جزا را از یک ساختار خشک «کارگر و کارفرما» خارج کرده و به یک «نظام تربیتی لطف‌محور» تبدیل می‌کند که در آن، هر پاداش، خود زمینه‌ساز و مشوقی برای طاعت والاتر است. بدین ترتیب، مفید ثابت می‌کند که خداوند حتی در مقام پرداخت مزد، در حال اعمال قدرت هدایتی و لطف خویش است تا بنده را در مدار کمال نگاه دارد (حلی، ۱۳۸۲، ۴۵۰؛ مک‌درموت، ۱۳۷۲، ۲۷۰؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶، ۱۵۰؛ پاکتچی، ۱۳۸۴، ج ۱، ۲۴۸).

۵-۳. عقاب به مثابه «لطف بازدارنده»؛ تحلیل تربیتی وعید و قهر الهی

چالش برانگیزترین ساحت در مهندسی جزا نزد شیخ مفید، تبیین جایگاه «عقاب» (کیفر) و نسبت آن با قاعده لطف است. پرسش بنیادین پژوهشی در اینجا چنین است: چگونه می‌توان کیفر اخروی و تهدید به رنج را «لطف» نامید، در حالی که لطف ماهیتاً با رفق و تقریب گره خورده است؟ شیخ مفید در کتاب‌های اوائل المقالات و المسائل السرویه، با عبور از نگاه‌های انتقام‌جویانه به کیفر، عقاب را به مثابه یک «عنصر بازدارنده»^۲ در نظام تربیت الهی تحلیل می‌کند. او استدلال می‌کند که «وعید» (تهدید به مجازات)، فعلی است که مکلف را از معصیت و دنائت «دور» می‌کند و این دوری از فساد، عین معنای لطف است: «إِنَّ الْوَعِيدَ بِالْعِقَابِ لُطْفٌ لِلْمُكَلَّفِينَ فِي الْأَزْدِجَارِ عَنِ الْقَبَائِحِ وَالرَّدْعِ عَنِ الْمَعَاصِي» (مفید، ۱۴۱۴: ۵۹؛ مفید، ۱۴۱۳: ۵۵).

تحلیل برهانی مفید نشان می‌دهد که او میان «خود عقاب» و «آگاهی از وقوع عقاب» (وعید) تفکیک قائل شده است. از منظر مفید، آنچه بالاصاله «لطف» محسوب می‌شود، همان بیم دادن و هشدار الهی است که مایه صلاح مکلف در دنیا می‌گردد. او در النکت الاعتقادیة بیان می‌کند که اگر خداوند جهنم را خلق نمی‌کرد و تبهکاران را از فرجام سوء اعمالشان بیم نمی‌داد، بسیاری از انسان‌ها در بند شهوات اسیر گشته و غرض از خلقت (کمال) محقق نمی‌شد. لذا، وعید الهی، لطفی است که خداوند در حق تمامی بشر انجام داده است تا آنان را در دایره «خوف مصلحت‌آمیز» نگاه داشته و از سقوط در تبه ضلالت بازدارد (مفید، ۱۴۱۳: ۵۱؛ شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۳۲۵). در حقیقت، مفید عقاب را بخشی از «مهندسی رغبت و رعب» می‌بیند که خداوند برای مدیریت اراده انسان مختار طراحی کرده است (طوسی، ۱۴۰۶: ۷۲؛ سبحانی، ۱۴۲۸: ج ۲، ۲۲۸).

علاوه بر این، شیخ مفید در رساله تصحیح اعتقادات الامامیه، به نقد جدی جریان‌هایی می‌پردازد که جزا را فعلی عبث یا صرفاً برای تشفی می‌پندارند. او ثابت می‌کند که عدل الهی اقتضا می‌کند که میان صالح و تبهکار تفاوت باشد، اما این تفاوت از مجرای لطف می‌گذرد؛ چرا که مشاهده قاطعیت الهی در کیفر ظالمان، برای سایر مکلفان مایه تنبه و تقرب به صلاح است. سید مرتضی در الذخیره این نکته استاد را بسط داده و اشاره می‌کند که عقاب درواقع «حفاظت از نظام مصلحت» است و همان‌گونه که تنبیه در نظام تربیتی عقلا، نوعی لطف به مربی محسوب می‌شود، جهنم نیز در نظام کلان هستی، حافظ مرزهای هدایت است (شریف‌المرتضی، ۱۴۱۱: ۳۲۷؛ شریف‌المرتضی، ۱۴۰۵: ج ۱، ۱۴۴). بدین ترتیب، مفید با پیوند زدن قهر به مهر، ثابت می‌کند که خداوند حتی در مقام «منتقم»، در حال اعمال قدرت هدایتی و لطف خویش است تا «نظام احسن مصلحت» آسیب نبیند (حلی، ۱۳۸۲، ۴۵۵؛ مک‌درموت، ۱۳۷۲، ۲۷۳؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶، ۱۵۲؛ پاکتچی، ۱۳۸۴، ج ۱، ۲۴۹).

^۲. Deterrent

در مهندسی جزا، مفید مفهوم عقاب را از ساحت «انتقام تشریعی» به ساحت «لطف تربیتی» منتقل می‌کند. تحلیل وی مبین آن است که وعید الهی (تهدید به مجازات)، درواقع بخشی از «سازوکار انگیزش» در قاعده لطف است. اگر مکلف از فرجام سوء عمل آگاه نباشد، محرک کافی برای دوری از معصیت نخواهد داشت. لذا، جهنم در منظومه مفید، نه یک بن‌بست انتقامی، بلکه یک «مرز هشداردهنده حکیمانه» است که هدفش صیانت از نظام صلاح و تسهیل مسیر بندگی است.

نتایج

واکاوی سیستماتیک آثار شیخ مفید مبین آن است که قاعده لطف در هندسه کلامی وی، نقشی فراتر از یک اصل پشتیبان ایفا می‌کند؛ این قاعده درواقع «ستون فقرات» عقلانیت مکتب بغداد و منطق قوام‌بخش نظام هدایت است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مفید با بازتعریف منشأ وجوب لطف و گره زدن آن به صفات «جود و حکمت»، توانست نظامی منسجم بنا کند که در آن، تمامی ضرورت‌های دینی – از عصمت پیامبر تا وجود امام غایب – نه به عنوان وقایعی تبعیدی یا تاریخی، بلکه به‌مثابه لوازم ضروری یک نظام تدبیر حکیمانه استنتاج می‌شوند. مفید با این گردش معرفت‌شناختی، کلام امامیه را از بن‌بست‌های «اراده‌گرایی مطلق» اشعری و «استحقاق‌گرایی» اعتزالی رها کرد و ثابت کرد که فعل الهی، همواره تابعی از غایت‌مندی و کمال باری تعالی است.

تحلیل‌های ارائه شده در این پژوهش ثابت کرد که شیخ مفید از قاعده لطف به عنوان یک «دستگاه استنتاجی واحد» بهره جسته‌است؛ به گونه‌ای که در ساحت نبوت، لطف شکاف معرفتی عقل را پر می‌کند؛ در ساحت امامت، استمرار مصلحت عمومی را تضمین می‌نماید و در ساحت جزا، نظام پاداش و کیفر را از یک ساختار انتقامی به یک محرک تربیتی برای تقرب به طاعت تبدیل می‌کند. دستاورد نهایی این پژوهش آن است که اعتبار برهانی کلام امامیه در مواجهه با چالش‌های بزرگی نظیر «تعارض انگاشتی میان وجوب لطف و واقعیت غیبت»، مرهون همین نگاه نظام‌مند است. مفید با این ابزار ثابت کرد که غیبت نه انقطاع لطف، بلکه تغییر صورت کارکردی آن برای صیانت از اصل حجت است؛ امری که مسئولیت هدایت‌ناپذیری را به سوء اختیار بشر برمی‌گرداند تا ساحت حکمت الهی از شائبه نقض غرض مصون بماند.

در لایه نهایی و استراتژیک، باید اذعان داشت که نبوغ شیخ مفید در کار بست قاعده لطف، منجر به پیدایش یک «ایمان عقلانی هم‌بسته» شد که در آن، هیچ گسستی میان واقعیت‌های تاریخی و ضرورت‌های لاهوتی وجود ندارد. بر این اساس، قاعده لطف در منظومه مفید، صرفاً یک «برهان» نیست، بلکه «منطق درونی نظام‌سازی» است که توانست میان صفات حق و نیازهای خل: پیوندی «اندام‌وار» برقرار سازد. این رویکرد نظام‌مند، شالوده‌ای مستحکم برای حیات معرفتی تشیع فراهم آورد که در اعصار بعدی، راه را برای استدلال‌های عمیق‌تر در باب ولایت، نیابت و استمرار حجیت هموار کرد. از این منظر، بازخوانی کارکرد لطف در آثار مفید، نه یک جستجوی باستان‌شناسانه در متون کهن،

بلکه واکاوی «ریشه‌های عقلانیت‌پنده» در کلام امامیه است که همچنان می‌تواند به عنوان چارچوبی منسجم برای پاسخگویی به شبهات معاصر در باب نسبت میان هدایت الهی و اختیار انسانی مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

- ابن نوبخت، ابواسحاق (۱۴۱۳ق). الياقوت فی علم الکلام. تحقيق علی اکبر ضیائی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- اشعری، ابوالحسن (۱۴۰۰ق). مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین. تحقيق هلموت ریتز. ویسبادن: فرانس اشتاینر.
- بیدهندی، محمد؛ محمدپور، سکینه (۱۳۹۰). تحلیلی تطبیقی از قاعده لطف در دیدگاه متکلمان اسلامی. الهیات تطبیقی، ۲ (۶)، ۱۹-۳۴.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۴). دائرة المعارف بزرگ اسلامی؛ مدخل شیخ مفید. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۲). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. ترجمه و تحقيق جعفر سبحانی. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- خداوند، علینقی؛ غلامی، اصغر (۱۳۹۵). جستجوی مفهوم امامت در حدود وسطای ادله قاعده لطف. پژوهش های اعتقادی کلامی، ۶ (۲۲)، ۱۰۹-۱۲۴.
- ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۸۱). القواعد الکلامية. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سبحانی، جعفر (۱۴۲۸ق). محاضرات فی الإلهیات. تلخیص علی ربانی گلپایگانی. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- شریف المرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ق). رسائل الشریف المرتضی. تحقيق سيد احمد حسینی. قم: دارالقرآن الکریم.
- شریف المرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۱ق). الذخيرة فی علم الکلام. تحقيق سيد احمد حسینی. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). الاعتقادات. تحقيق عصام عبدالسید. قم: کنگره جهانی شیخ مفید.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶ق). الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد. تهران: انتشارات کتابخانه جامع چهلستون.
- قاضی عبدالجبار بن احمد (۱۹۶۲م). المغنی فی أبواب التوحید و العدل. تحقيق ابراهیم مدکور. قاهره: الدار المصرية للتألیف و الترجمة.

کالانتیری، ابراهیم (۱۳۹۵). امکان یا عدم امکان تسری قاعده لطف به موضوع ولایت فقیه در عصر غیبت. قیسات، ۲۱ (۸۱)، ۲۷-۵.

مدرس طباطبائی، حسین (۱۳۸۶). مکتب در فرآیند تکامل. ترجمه هاشم ایزدپناه. تهران: انتشارات کویر.

مفید، محمد بن محمد (۱۳۷۲). تصحیح اعتقادات الإمامیه. تحقیق حسین درگاهی. قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

_____ (۱۴۱۳ق). الفصول العشرة فی الغیبة. تحقیق فارس حسون. قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

_____ (۱۴۱۳ق). النکت الاعتقادیة. تحقیق رضا مختاری. قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

_____ (۱۴۱۴ق). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. تحقیق مؤسسه آل البيت (ع). قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

_____ (۱۴۱۴ق). اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات. تحقیق ابراهیم انصاری زنجانی. قم: کنگره جهانی شیخ مفید.

مک‌درموت، مارتین (۱۳۷۲). اندیشه‌های کلامی شیخ مفید. ترجمه احمد آرام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ملایری، موسی (۱۳۹۴). مفهوم‌سازی جدید از قاعده لطف و وجوب آن در آثار آیت‌الله سبحانی. تحقیقات کلامی، ۳ (۸)، ۱۰۷-۱۲۶.

نصرتیان اهور، مهدی (۱۴۰۳). تحلیل گستره قاعده لطف در اندیشه اصولیون. نقد و نظر، ۲۹ (۳)، ۶۵-۸۷.

References

- Adeel, G. H (2010). Shaykh Mufid's account of Imamate in Al-Irshād. Message of Thaqalayn, 10 (4) , 1-15.
- Ash'arī, Abū al-Ḥasan (1980). The Doctrines of the Muslims and the Differences among the Worshippers (Maqālāt al-Islāmīyīn va Ikhṭelāf al-Moṣallīn). Ed. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner. (in Arabic)
- Bīdhendī, Moḥammad, & Moḥammadpoor, Sakīneh (2011). The Comparative Study of the Principle of Grace in the View of The Islamic Theologians (Taḥlīlī Taṭbīqī az Qā'ede-ye Loṭf dar Dīdgāh-e Motakallimān-e Eslāmī). Comparative Theology, 2 (6) , 19-34. (in Persian).
- Curwen, B. , Palmer, S. , & Ruddell, P (2000). Brief cognitive behaviour therapy. London: Sage.

Ghaemmaghami, O (2013). Seeing the proof: On Twelver Shia responses to authority and occultation. Leiden: Brill Academic Publishers.

Ghāzī ‘Abd al-Jabbār ibn Aḥmad (1962). Al-Mughnī on the Chapters of Divine Unity and Justice (Al-Moqnī fī Abvāb al-Tawḥīd va al-‘Adl). Ed. Ibrāhīm Madkūr. Cairo: Al-Dār al-Miṣrīyah li al-Ta’līf wa al-Tarjamah. (in Arabic)

Ḥellī, Ḥasan ibn Yūsuf (2003). The Unveiling of the Intended Meaning: A Commentary on Tajrīd al-I’tiqād (Kaṣf al-Morād fī Šarḥ Tajrīd al-I’tiqād). Trans. and Ed. Ja’far Sobhānī. Qom: Mo’assese-ye Emām Šādeq (A. S. (in Arabic)

Ibn Nowbakht, Abū Ishāq (1992). The Ruby in Theology (Al-Yāqūt fī ‘Ilm al-Kalām). Ed. ‘Alī Akbar Zīyā’ī. Qom: Ketābxāneh-ye Āyatollāh Mar’ašī. (in Arabic)

Kalāntarī, Ebrāhīm (2016). The Possibility or Impossibility of Extending the Principle of Divine Grace to the Doctrine of the Guardianship of the Jurist during the Occultation (Emkān yā ‘Adam-e Emkān-e Tasarrī-ye Qā’ede-ye Loṭf be Mawzū’-e Velāyat-e Faqīh dar ‘Aṣr-e Qeybat). Qabasāt, 21 (81) , 5-27. (in Persian).

Khodāvand, ‘Alīnaqī, & Qolāmī, Aṣqar (2016). Investigating the Concept of Imamate within the Middle Premises of the Proofs of the Principle of Divine Grace (Jostojū-ye Maḥmūd-e Emāmat dar Ḥodūd-e Vasaṭā-ye Adelle-ye Qā’ede-ye Loṭf). Kalāmī Doctrinal Studies, 6 (22) , 109-124. (in Persian).

Malāyerī, Mūsā (2015). A New Conceptualization of the Principle of Divine Grace and Its Obligation in the Works of Ayatollah Sobhani (Maḥmūd-sāzī-ye Jadīd az Qā’ede-ye Loṭf va Wojūb-e Ān dar Āthār-e Āyatollāh Sobhānī). Theological Studies, 3 (8) , 107-126. (in Persian).

McDermott, Martin (1993). The Theological Thought of Shaykh al-Mufīd (Andīsehā-ye Kalāmī-ye Šeyx Mofīd). Trans. Aḥmad Ārām. Tehran: University of Tehran Press. (in Persian).

Modarresī Ṭabāṭabā’ī, Ḥoseyn (2007). Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi’ite Islam (Maktab dar Farāyand-e Takāmol). Trans. Hāšem Īzadpanāh. Tehran: Enteshārāt-e Kavīr. (in Persian).

Modarressi, H (1993). Crisis and consolidation in the formative period of Shi’ite Islam. Princeton: Darwin Press.

Mofīd, Moḥammad ibn Moḥammad (1992). Doctrinal Notes (Al-Nokat al-E’tiqādīyah). Ed. Reżā Mokhtārī. Qom: World Congress of Shaykh al-Mufīd. (in Arabic)

----- (1992). Ten Chapters on the Occultation (Al-Foṣūl al-‘Ašarah fī al-Qeybah). Ed. Fāres Ḥassūn. Qom: World Congress of Shaykh al-Mufīd. (in Arabic)

----- (1993). Guidance to the Knowledge of God's Proofs over Humanity (Al-Eršād fī Ma‘refat Hojaj Allāh ‘alā al-‘Ebād). Ed. Mo’assese-ye Āl al-Bayt (A. S.). Qom: World Congress of Shaykh al-Mufīd. (in Arabic)

----- (1993). The Correction of Imamite Beliefs (Taṣḥīḥ al-E‘teqādāt al-Emāmīyah). Ed. Ḥosayn Dargāhī. Qom: World Congress of Shaykh al-Mufīd. (in Arabic)

----- (1993). The Earliest Doctrinal Treatises on Schools of Thought and Selected Opinions (Awā‘el al-Maqālāt fī al-Mazāheb wa al-Mokhtārāt). Ed. Ibrāhīm Anṣārī Zanjānī. Qom: World Congress of Shaykh al-Mufīd. (in Arabic)

Noṣratīyān Āhvar, Mahdī (2024). An Analysis of the Scope of the Principle of Divine Grace in the Thought of the Scholars of Uṣūl al-Fiqh (Taḥlīl-e Gostareh-ye Qā‘ede-ye Loṭf dar Andīseh-ye Oṣūlīyūn). Naqd va Nazar, 29 (3), 65-87. (in Persian).

Pākāčhī, Aḥmad (2005). The Great Islamic Encyclopedia: Entry on Shaykh al-Mufīd (Dāyerat al-Ma‘āref-e Bozorg-e Eslāmī: Madxal-e Šeyx Mofīd). In Kāzem Mūsavī Bojnūrdī (Ed.). Tehran: Markaz-e Dāyerat al-Ma‘āref-e Bozorg-e Eslāmī. (in Persian).

Rabbānī Golpāyegānī, ‘Alī (2002). Theological Principles (Al-Qawā‘ed al-Kalāmīyah). Qom: Mo’assese-ye Emām Šādeq (A. S.). (in Persian).

Šadūq, Moḥammad ibn ‘Alī (1992). Shi‘ite Doctrines (Al-E‘teqādāt). Ed. ‘Ešām ‘Abd al-Sayyed. Qom: World Congress of Shaykh al-Mufīd. (in Arabic)

Šarīf al-Mortaṣā, ‘Alī ibn Ḥosayn (1985). The Epistles of al-Sharīf al-Murtaḍā (Rasā‘el al-Šarīf al-Mortaṣā). Ed. Seyyed Aḥmad Ḥoseynī. Qom: Dār al-Qur’ān al-Karīm. (in Arabic)

Šarīf al-Mortaṣā, ‘Alī ibn Ḥosayn (1990). The Treasury in Theology (Al-Žaxīrah fī ‘Ilm al-Kalām). Ed. Seyyed Aḥmad Ḥoseynī. Qom: Mo’assese-ye Našr-e Eslāmī. (in Arabic)

Schmidtke, S (2016). The Oxford handbook of Islamic theology. Oxford: Oxford University Press.

Sobhānī, Jafar (2007). Lectures on Theology (Moḥāḍarāt fī al-Ilāhīyāt). Abridged by ‘Alī Rabbānī Golpāyegānī. Qom: Mo’assese-ye Emām Šādeq (A. S.). (in Persian).

Tūsī, Moḥammad ibn Ḥasan (1986). Moderation: A Guide to the Right Path (Al-Eqtešād al-Hādī ilā Ṭarīq al-Rašād). Tehran: Enteshārāt-e Ketābxāneh-ye Jāme‘-e Čahlsotūn. (in Arabic)